

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ВЛАСЕНКО СОФІЯ БОРИСІВНА

УДК: 159.922.76-056.26:617.7(043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО Я У СЛІПИХ
ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, професор
СИНЬОВА Євгенія Павлівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри тифлопедагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ФОМІЧОВА Людмила Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри сурдопедагогіки;

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ВАВІНА Людмила Сергіївна,
Інститут спеціальної педагогіки
НАПН України,
старший науковий співробітник
лабораторії тифлопедагогіки.

Захист відбудеться «25» квітня 2012 р. о 14⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.14 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «24» березня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. В. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна гуманістична психологія розглядає поняття самоактуалізації як невід'ємну складову соціалізації особистості. Лише особистість, яка самоактуалізується, може піднятися над своєю біологічною природою і тим самим перевищити біологічно обмежену «норму» рівня розвитку, реалізуючи й актуалізуючи свій потенціал. Саме така особистість в гуманістичній психології визначається як «здорова особистість». За визначенням одного з перших представників гуманістичної психології Гордона Олпорта, зріла доросла особистість повинна мати серед низки інших таку рису, як позитивний образ Я, що дозволяє їй без внутрішнього розчарування перенести невдачі, які подразнюють або фруструють події.

Важко переоцінити важливість цього положення для особистості, яка розвивається в умовах зорової депривації, оскільки глибоке біологічне ушкодження, як первинний дефект, порушуючи логіку психічного розвитку, заважає самоактуалізації.

Здійснення корекційного психолого-педагогічного впливу на формування позитивного образу Я особистості сліпої дитини є необхідною умовою її самоактуалізації як особистості, спроможної до повноцінного життя й особистісного зростання.

Провідні дослідники теорії особистості в загальній психології (Г. Балл, Л. Божович, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Моргун, В. Мясичев, К. Платонов, В. Рибалка, С. Рубінштейн та ін.) в різних концептуальних трактуваннях особистості провідне місце відводять її спрямованості, серед складових якої розглядається Я-концепція як цілісна, стійка, складна та багатокомпонентна психологічна структура.

Серед множини Я-образів важливу роль відводять образу фізичного Я, оскільки саме він визначає формування самооцінки та поведінку особистості (Р. Бернс, А. Дорожевець, В. Мухіна, О. Соколова, В. Столін, О. Тхостов).

Образ Я в структурі Я-концепції може змінюватися в залежності від обставин, якими в контексті нашого дослідження є умови дефіцитарного розвитку, а саме зорова депривація. Глибокі порушення зору змінюють процес формування образу Я в цілому та образу фізичного Я зокрема.

У спеціальній психології проблеми впливу біологічно ушкодженого розвитку на формування особистості розглядалися в дослідженнях В. Бондаря, Л. Виготського, Н. Коломінського, Ж. Назамбаєвої, В. Синьова, В. Тарасун, Л. Фомічової, М. Шеремет, Ж. Шиф та ін.

Зокрема, у тифлопсихології різні аспекти проблеми особистості сліпих та слабозорих вивчалися Л. Вавіною, Т. Гребенюк, І. Гудим, К. Довгополою, Є. Клопотою, В. Кобильченком, О. Литваком, І. Моргулісом, Г. Мустафаєвим, І. Некрасовою, І. Нікуліною, Є. Синьовою, О. Таран, Ю. Тімаковою та ін.

Образ фізичного Я у дорослих осіб з глибокими порушеннями зору розглядався у дослідженні Є. Клопоти, питанням елементарної структури Я-концепції у слабозорих дошкільників була присвячена робота О. Таран, вплив

втрати зору на формування самосвідомості у осліплених осіб дорослого віку був предметом дослідження Ю. Тімакової. Проте, дослідники не звертались до молодшого шкільного віку як такого, в якому можна попередити виникнення небажаних особливостей у формуванні особистості, її спрямованості та таких окремих складових самосвідомості як образ фізичного Я.

Необхідність своєчасного спрямування психічного розвитку сліпої дитини на самопізнання та самоактуалізацію особистості, визначення сензитивності молодшого шкільного віку для корекційних впливів у зазначеному напрямі, недостатня розробка проблеми формування самосвідомості особистості у тифлопсихології зумовили вибір теми нашого дослідження - «Особливості формування образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно плану наукових досліджень кафедри тифлопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за науковим напрямком «Навчання, виховання, соціальна та трудова адаптація дітей з вадами розумового і фізичного розвитку». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 27.11.2008 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 31.03.2009 р.).

Об'єкт дослідження – самосвідомість сліпих молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості формування образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження: визначення специфіки утворення образу фізичного Я дитини молодшого шкільного віку при сліпоті, розробка методики психолого-педагогічної корекції формування образу фізичного Я у сліпих молодших школярів як необхідної умови їх подальшої соціалізації та самореалізації.

Для реалізації мети дослідження було визначено такі **завдання:**

1. На основі аналізу теоретичних джерел з'ясувати значення образу фізичного Я для формування самосвідомості особистості (зокрема при важких порушеннях зору) та її соціальної адаптації як суб'єкта міжособистісних стосунків; визначити структуру образу фізичного Я як орієнтир для цілеспрямованих психолого-педагогічних впливів.
2. Розробити адаптовану до досліджуваного контингенту методику вивчення особливостей образу фізичного Я сліпої дитини молодшого шкільного віку.
3. Дослідити особливості сформованості основних компонентів структури образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку у порівнянні з їх ровесниками з нормальним зором та встановити залежності між показниками сформованості образу фізичного Я сліпих дітей і характеристиками стану зору та віком досліджуваних.
4. Розробити комплексну психолого-педагогічну методику формування корекції образу фізичного Я у сліпих молодших школярів.

Методологічною та теоретичною основою дослідження виступають: філософські позиції розуміння людської особистості як носія свідомості та самосвідомості, суб'єкта власної життєдіяльності (В. Андрущенко, Б. Ананьєв, Л. Виготський, В. Кремінь, Г. Костюк, С. Максименко, В. Татенко, С. Рубінштейн та ін.); положення про єдність і специфіку закономірностей розвитку нормальних та аномальних дітей, про вирішальну роль соціальних, психолого-педагогічних факторів у цьому процесі (Л. Виготський, В. Лубовський, В. Синьов та ін.); дослідження місця образу фізичного Я в структурі Я-концепції особистості (Р. Бернс, О. Соколова, В. Столін); дослідження особливостей психофізичного розвитку осіб з обмеженнями життєдіяльності з позицій складної структури дефекту, зокрема при порушеннях зору (В. Бондар, Л. Вавіна, В. Кобильченко, С. Конопляста, А. Крогіус, О. Литвак, Є. Синьова, Л. Солнцева, В. Тарасун, Л. Фомічова, С. Федоренко, О. Хохліна, М. Шеремет).

Вирішення поставлених завдань здійснювалося шляхом використання наступних **методів**:

теоретичні - аналіз, узагальнення, порівняння, систематизація теоретичної літератури, присвяченої вивченню проблем Я-концепції та образу фізичного Я в нормі та при патології розвитку, з метою з'ясування науково-методичних засад формування образу фізичного Я дитини в умовах зорової депривації, моделювання та прогнозування процедур та результатів дослідження;

емпіричні - бесіда, анкетування, опитування, тестування, педагогічне спостереження, констатувальний та формувальний експерименти з використанням адаптованих методик для визначення особливостей сформованості образу фізичного Я у сліпих дітей.

методи обробки статистичних даних - кількісна та якісна обробка одержаних результатів дослідження зі статистичним обрахуванням за ф-критерієм кутового перетворення Фішера та t-критерієм Стьюдента для перевірки результативності проведення психолого-педагогічної корекції.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *уперше* розроблено комплексну методiku вивчення сформованості та корекції образу фізичного Я у молодших сліпих школярів; з'ясовано особливості образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку у порівнянні зі зрячими однолітками, встановлено залежність образу фізичного Я від глибини порушень зору та віку дітей;

- *уточнено* поняття образу фізичного Я у структурі самосвідомості особистості;

- *набув подальшого розвитку* зміст компенсаторно-корекційної роботи щодо впливу на формування особистості сліпої дитини.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці методичного інструментарію вивчення наявності та розбіжності образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку. Одержані теоретичні, методичні та практичні результати дослідження можуть бути

використані в ході психолого-діагностичної, навчально-виховної та корекційно-розвивальної роботи зі сліпими, а також інших нозологій порушень психофізичного розвитку. Результати дослідження можуть бути враховані під час розробки програм, посібників з навчально-виховної роботи для шкіл-інтернатів, навчальної літератури для студентів ВЗО, які навчаються за спеціальностями «Корекційна освіта» та «Дошкільна освіта», слухачів системи безперервної освіти, педагогів-практиків. Основні результати дослідження впроваджено в Київській спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті № 5 для сліпих дітей імені Я. Батюка (протокол впровадження № 4 від 04.05.2010 р.).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження на Всеукраїнській, з міжнародною участю конференції, присвяченій 10-річчю кафедри тифлопедагогіки «Теорія і практика тифлопедагогіки: взаємозв'язки та взаємозбагачення», 27-28 березня 2008 року, Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції розвитку корекційної освіти в Україні», 25-26 вересня 2008 року, Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний світ і незрячі: людина з інвалідністю у правовій державі» (м. Луцьк, м. Львів), 20-21 жовтня 2011 р., звітних наукових конференціях кафедри тифлопедагогіки НПУ імені М. П. Драгоманова (2007-2011 рр.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 5 одноосібних публікаціях, з них 3 публікації розміщено у фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації викладено на 283 сторінках, з них – основного тексту 190 сторінок. Робота ілюстрована 34 таблицями, 9 рисунками. Список використаних джерел містить 240 найменувань. Додатки займають 80 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету, завдання та методи, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, наведено дані про їх апробацію.

У **першому розділі** - «Теоретико-методологічні засади дослідження образу фізичного Я як складової Я-концепції у загальній та спеціальній психології» поданий аналіз психологічних робіт з точки зору місця Я-концепції у структурі самосвідомості особистості.

За Р. Бернсом, який першим виділив Я-концепцію у структурі психіки людини, вона є відносно стійким психічним утворенням, в більшій чи меншій мірі усвідомленим, і переживається індивідом як система уявлень про самого себе, на основі якої вибудовуються ставлення до себе та стосунки з іншими людьми.

У дослідженнях У. Джеймса, О. Соколової, А. Спіркіна, В. Століна та ін. Я-концепція розглядається як збірне поняття, що вміщує множину Я-образів, зокрема, модальнісні установки особистості на себе: Я-реальне, Я-ідеальне, Я-

дзеркальне. У складі уявлень про себе важливе місце займає образ фізичного Я, який включає два основних компоненти – матеріальний (уявлення про різновиди одягу, їх вплив на зовнішність людини) та тілесний (уявлення про схему та образ тіла, тілесну концепцію та тілесні фантазії).

Як зазначалося вище, тілесний компонент образу фізичного Я містить дві основні складові: схему тіла та образ тіла.

Схема тіла – це пластична модель власного тіла, що формується на основі соматичних відчуттів. На думку психологів (А. Меграбян, В. Мерлін), схему тіла визначають соматичні та візуальні образи. При порушеннях візуальних сприймань уявлення про схему тіла набувають якісної своєрідності і формуються на базі внутрішніх відчуттів.

Образ тіла – репрезентація в самосвідомості власного тіла як вмістилища «Я». За В. Куніциною, основою формування образу тіла особистості є зоровий компонент. У своєму складі образ тіла містить наступні елементи: уявлення про власну зовнішність, про дзеркальний та ідеальний образ тіла, про стан здоров'я, власні фізичні можливості та відповідність зовнішності віковим характеристикам людини.

Найближчими до теми нашого дослідження є психологічні роботи, присвячені впливу різних порушень у дітей на формування образу фізичного Я. Так, вивчення впливу на образ фізичного Я порушень опорно-рухового апарату було предметом досліджень В. Корнієнко та О. Романенко; стосовно дорослих осіб з ампутаційними дефектами кінцівок це питання вивчала О. Купрєєва; особливості образу фізичного Я при наявності вроджених чи набутих дефектів зовнішнього вигляду констатувала Р. Моляко; при психічних порушеннях різної етіології аналізувала О. Соколова.

Заслуговує на увагу дослідження М. Мдівані, присвячене ролі образу фізичного Я у фізичному розвитку школярів. Автором у фізичному Я виділяються три компоненти: Я-фізичне функціональне (образ, який формується в контексті функціонування тіла як фізичного об'єкта та зростає зі збільшенням рухового досвіду і базується на біологічних зворотних зв'язках); Я-фізичне соціальне (образ, який формується під впливом соціального оточення і є уявленням про те, як суб'єкт виглядає в очах оточуючих); та Я-фізичне ідеальне (образ, який формується в процесі оволодіння культурними стереотипами і груповими нормами та є уявленням суб'єкта про те, яким потрібно бути).

Дослідження Р. Моляко, присвячене особливостям формування образу фізичного Я у дітей з косметичними дефектами підліткового та юнацького віку, засвідчило наявність афективно-когнітивної оцінки Я-фізичного; наявність значного розриву між Я-реальним і Я-ідеальним; суттєву різницю в оцінюванні окремих частин зовнішності (тіла і обличчя) в залежності від місця розташування косметичного дефекту, який, до речі, виникає і при глибоких порушеннях зору.

Тифлопсихологи та тифлопедагоги акцентують увагу на своєрідностях зовнішності та поведінки сліпої людини, виникнення яких є наслідком

природжених аномалій розвитку або травматичних ушкоджень органу зору чи пов'язане з неможливістю наслідування міміки, пантоміміки, жестикуляції оточуючих (К. Бюрклен, П. Віллей, В. Деніскіна, Л. Залцман, А. Крогіус, О. Литвак, Є. Синьова, Е. Стерніна).

Глибокі порушення зору не дають людині можливості оцінювати свою зовнішність, і тому образ фізичного Я будується переважно на основі соціальних факторів, якими є суб'єктивна оцінка оточуючих. При наявності комплексу косметичних та візуальних порушень провідну роль у виникненні особливостей відіграють первинні – візуальні.

В. Кобильченко в дослідженні теоретико-методологічних засад психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору відзначив, що порушення психічних та соціальних зв'язків дитини може призвести до негативних наслідків в особистісному розвитку, зокрема, у специфіці загальної самооцінки, порушеннях екстернального локусу контролю, що характеризується такими рисами, як невпевненість у собі, підвищення особистісної тривожності, недостатня сформованість комунікативних умінь.

У дослідженні Є. Клопоти, констатується, що порушення зору викликає «психологічне неприйняття свого фізичного образу, тобто «тілесного Я». Незряча особистість перестає відповідати прийнятому в суспільстві стандарту здорової людини. Виникає конфлікт між «образом здорової людини» і власним образом «людини з тростиною».

Аналіз матеріалів, отриманих в дослідженні Є. Клопоти, дозволяє вважати, що викривлення в образі фізичного Я є наслідком недостатньо скоригованого навчання і виховання сліпої дитини в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Цю думку можна також підтвердити дослідженням О. Таран, проведеному серед слабозорих дітей старшого дошкільного віку, в якому доведено, що формування Я-концепції у дітей з порушеннями зору підпорядковується загальновіковим нормам розвитку, але має суттєві якісні відмінності і тому потребує корекційного спрямування.

У другому розділ - «Експериментальне вивчення особливостей образу фізичного Я у сліпих молодших школярів» - подається характеристика контингенту та методів дослідження; описуються результати експериментального вивчення рівня ставлення сліпих молодших школярів до власної зовнішності, рівнів сформованості уявлень про матеріальний та тілесний компоненти образу фізичного Я; викладено порівняльну диференціацію особливостей формування образу фізичного Я у молодших школярів в нормі та при патології зорового сприймання.

В ході констатувального дослідження брала участь 181 дитина, віком від 6 до 12 років. З них 120 – сліпі діти (експериментальна група), 61 – діти з нормальним розвитком зору (група для порівняння). В кожній вибірці було виділено молодшу (учні 1-2 класів) та старшу групи (учні 3-4 класів). В середині групи незрячих школярів було виділено групу тотально сліпих та парціально сліпих.

У визначенні ставлення дітей до власної зовнішності була використана методика узагальнення незалежних характеристик, отриманих від педагогів та психологів, які постійно контактують з дітьми. Було встановлено 4 рівні зацікавленості власною зовнішністю: високий, середній, низький та нульовий. Тут і в подальшому при визначенні рівнів складності ми брали до уваги кількісні та якісні характеристики відповідей на поставлені запитання та успішність виконання запропонованих завдань. З'ясовано, що більшість сліпих дітей молодшого шкільного віку мають середній та низький рівень зацікавлення власною зовнішністю (з числа тотально сліпих – 74,4% мають низький і 18,6% – середній рівні, а з числа парціально сліпих низький рівень мають 17,6% і 82,4% - середній рівень зацікавленості), що можна трактувати як індиферентне ставлення. З числа зрячих дітей переважна більшість – 78,6% виявляють високий рівень зацікавленості. Таким чином, глибокі порушення зору виявляються вирішальним фактором у формуванні зацікавленості власною зовнішністю у дітей молодшого шкільного віку, що можна вважати основною причиною виявлення якісних своєрідностей у формуванні образу фізичного Я.

Було з'ясовано, що з віком у сліпих дітей спостерігається підвищення рівня зацікавленості власною зовнішністю, що ми пояснюємо соціальними причинами та підвищенням ролі зовнішності в спілкуванні з оточуючими.

Дослідженням вивчався матеріальний компонент образу фізичного Я. При з'ясуванні питань щодо сформованості знань та уявлень про сезонні види взуття та одягу було визначено 4 рівні: високий, середній, низький та нульовий. Встановлено, що порівняно зі зрячими, у яких переважає високий рівень (76,3%), парціально сліпі мають середній (92,6%), а тотально сліпі – низький (61,7%) рівні. Аналіз експериментальних даних показав також збереження тенденції щодо підвищення рівнів сформованості даного явища з віком дітей. Проте, слід відмітити, що це незначні покращення, які свідчать про спроможність сліпих дітей до саморозвитку та самоактуалізації, але глибокі порушення зору справляють сильний вплив на цей процес.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості уявлень про схему тіла у сліпих дітей молодшого шкільного віку проводився на підставі матеріалів дослідження з використанням «Модельного методу» та методики «Проби Хеда».

Модельний метод застосовувався в індивідуальній формі і передбачав виявлення вмінь та особливостей знаходження частин тіла на ляльці-моделі. Завдання варіювались за складністю, від найлегшого – першого, в якому пропонувалось дітям скласти розібрану на частини ляльку, до більш складних - другого та третього, в яких пропонувалося знайти помітні та ледве помітні помилки у неправильно складеній ляльці.

Було встановлено, що зрячі діти однаково легко справляються з усіма видами завдань. Простежувалася залежність виконання завдань різної складності від глибини порушення зору. Парціально сліпі діти майже вдвічі частіше, ніж тотально сліпі, виконували завдання першого та другого рівнів

складності і майже втричі частіше виконували завдання третього рівня складності.

Статистична обробка отриманих матеріалів за критерієм Стьюдента підтвердила, що зрячі діти краще орієнтуються у схемі тіла, ніж їх однолітки з глибокими зоровими порушеннями ($t_{\text{емп.}}=8,6$, $p<0,001$). Результати сліпих дітей покращуються з віком, внаслідок розширення чуттєвого досвіду ($t_{\text{емп.}}=2,5$, $p<0,05$).

З метою визначення особливостей просторового та регуляторного праксису, вміння орієнтуватись у правій та лівій частинах тіла дітям пропонувалась методика «Проби Хеда», за якою вони повинні були виконувати за зразком мануальні та бімануальні дії, в яких візуальне спостереження рухів експериментатора замінювалось дотиковим. Пропонувалось для відтворення сім завдань, які виконувалися від найлегшого до найскладнішого.

Було встановлено чотири рівні сформованості орієнтування у схемі тіла: високий, середній, низький та нульовий.

З'ясовано, що порівняно зі зрячими дітьми, у яких переважає високий рівень сформованості уявлень про схему власного тіла (75,5%), серед сліпих дітей лише половина (50%) досягають такого ж рівня. При цьому, із загальної кількості сліпих дітей з високим рівнем сформованості уявлень про схему тіла 70,6% становлять парціально сліпі та 41,9% - тотально сліпі, що свідчить про залежність цього показника від глибини порушення зору.

Дослідженнями В. Мухіної встановлено, що в основі формування уявлень про схему тіла у зрячих дітей лежить процес перцепції власного тіла та кінестезичні відчуття, розвиток рухових навичок значно покращується у віці 10-11 років. Це пояснює той факт, що лише в молодшій групі сліпих дітей спостерігається значне відставання у формуванні уявлень про схему власного тіла, порівняно зі зрячими. З віком потрібні рухові навички у тотально сліпих дітей мають компенсаторний розвиток, що дозволяє їм наблизитись до результатів парціально сліпих, проте, розвиток кінестезичних відчуттів в умовах сліпоти значно гальмується через неможливість візуального контролю за власними рухами, що надалі потребує психолого-педагогічної корекції.

Слід відмітити значення залишкового зору в формуванні уявлень про схему тіла. З даних таблиці 1 видно, що парціально сліпі діти наближаються за показниками до зрячих дітей.

Таким чином, залишковий зір відіграє важливу роль при формуванні вміння орієнтуватися у схемі тіла. Статистичний аналіз результатів експериментів показує, що діти з парціальною сліпотою краще орієнтуються у схемі тіла, ніж тотально сліпі діти ($t_{\text{емп.}}=2,8$, $p<0,01$).

У констатувальному експерименті також вивчалися особливості уявлень незрячих дітей про образ тіла.

Для якісної характеристики особливостей дзеркального образу тіла було використано авторську методику «Оголошення в газету». Аналіз результатів, здобутих за її допомогою, включав виділення чотирьох видів суджень: конкретні (називання фізичної ознаки та її опис); матеріальні (називання свого

одягу); емоційно-характерологічні (замість опису власної зовнішності називання рис характеру) та відсутні (неможливість нічого повідомити про себе). Матеріальні та емоційно-характерологічні судження було визначено як заміщуючі.

Встановлено, що не всі сліпі діти (лише 70%) здатні до конкретних суджень про власну зовнішність. Частина з них замінюють конкретні судження про зовнішність знаннями про свій одяг (6,7%) або про власні риси характеру (8,3%). З числа сліпих дітей 15% взагалі не можуть описати свій дзеркальний образ.

Опрацювання результатів емпіричного дослідження за допомогою ϕ -критерію підтвердило, що частота конкретних суджень, використаних для опису дзеркального образу зовнішності, у дітей, що мають залишок зору, перевищує частоту відповідних суджень у тотально сліпих дітей ($\phi_{\text{емп.}}=4,3$; $\phi_{\text{емп.}} > \phi_{\text{крит.}}$, $p < 0,01$). Частота конкретних суджень самопису дзеркального образу зовнішності у сліпих молодших школярів зростає з віком ($\phi_{\text{емп.}}=5,3$; $\phi_{\text{емп.}} > \phi_{\text{крит.}}$, $p < 0,01$).

Було виділено наступні чотири рівні конкретних суджень: високий, середній, низький, дуже низький або нульовий.

Встановлено, що зрячим дітям властиві середній (54,1%) та високий (45,9%) рівні конкретних суджень, сліпим – дуже низький або нульовий (76,2%) та низький (23,8%). Для розвитку конкретних уявлень та суджень дітей про власну зовнішність важливою умовою є наявність залишкового зору, результати парціально сліпих дітей вдвічі кращі, ніж у тотально сліпих, проте залишаються на низькому рівні.

У відповідях на запитання експериментатора щодо рис обличчя зрячі діти виділяли як основну ознаку очі. З числа тотально сліпих дітей лише 23,3% виділяють очі при описах дзеркального образу зовнішності, а з числа парціально сліпих – 70,6%. При цьому тотально сліпі діти, виділяючи очі, вказували на наявність їх ушкодження та неможливість бачити (80%, з названих вище 23,3%). Парціально сліпі діти виділяли очі як рису обличчя в 66,7% випадків, при цьому називали в основному колір очей. Наявність дефекту зору не сприймається ними як ознака сліпоти, можливість хоч трохи бачити наближає їх в самоусвідомленні до зрячих.

Важливого значення при оцінці особливостей формування образу фізичного Я набувають уявлення дітей про реальні та ідеальні фізичні якості. Критерієм оцінки їх сформованості була складність відповідей з використанням різних ознак зовнішності. Дослідження уявлень про власну зовнішність, ідеальний образ тіла та фізичні якості здійснювалося за допомогою авторської методики «Як виглядаю – як я хочу виглядати».

Якісний аналіз результатів вивчення сформованості уявлень про реальну зовнішність у незрячих респондентів показав, що їм властиві: заміна візуальних характеристик тактильними; наближення уявлень про власну зовнішність до зовнішнього вигляду свого кумира; судження з вказівкою на дефект органу

зору; специфічні уявлення, сформовані на основі комбінації тактильних відчуттів та уяви.

У дослідженні вивчалось використання у судженнях дітей при характеристиці частин власного тіла та обличчя різних видів відчуттів та сприймань. Виявилось, що при характеристиці зросту та статури використовуються переважно вербальні судження - 43,3%, побудовані на тактильних, полісенсорних відчуттях – 33,3% або їх відсутність. При цьому у зрячих дітей майже в 100% судження базуються на візуальних відчуттях та сприйманнях.

Аналіз матеріалів про співпадіння суджень, про реальний та ідеальний образ фізичного Я показав, що у сліпих дітей частіше ніж у зрячих спостерігаються співпадіння щодо зросту (41,7% у сліпих і 9,8% - у зрячих), шкіри (56,7% - у сліпих та 34,4% - у зрячих) та волосся (45% - у сліпих та 14,8% - у зрячих). Дані факти пояснюються більшими можливостями до візуальної оцінки у зрячих дітей, порівняно з кінестезичними та тактильними у сліпих дітей. Особливо слід відмітити нереальну оцінку у частини (38,3%) сліпих дітей молодших класів власних очей, які вважають їх зовнішній вигляд ідеальним. При самоописах очей лише 6,7% тотально сліпих дітей відмічають дефект органу зору як основну ознаку зовнішності. Найменше критичності сліпі респонденти проявляють до оцінки таких частин тіла, як губи, руки, ноги.

З віком у сліпих молодших школярів значно підвищується критичність до власної статури, волосся, форми обличчя та до губ. Критичність до очей збільшується приблизно на 4%. Судження, що відображають уявлення про реальний та ідеальний вигляд очей, у парціально сліпих респондентів співпадають приблизно з такою ж частотою, як і у тотально сліпих. У дітей, які мають залишковий зір більше критичності до зросту, статури, шкіри, губ, рук та ніг у порівнянні з тотально сліпими дітьми.

Визначення особливостей формування оцінки стану власного здоров'я сліпими учнями молодших класів проводилось за авторською методикою «Самооцінка частин тіла».

Встановлено, що загальна самооцінка здоров'я у сліпих дітей за критерієм її критичності співпадає з самооцінкою зрячих дітей.

При самооцінці стану здоров'я таких частин тіла як голова, очі, рот, зуби, ніс, вуха, шия, спина, живіт, руки, ноги зрячі діти враховували не лише її фізичний стан, але й зовнішній вигляд. Сліпі діти враховували переважно функціональний стан частини тіла, або характеристики оточуючих.

Основна увага в експерименті була приділена вивченню самооцінки здоров'я очей оскільки, як відомо, порушення зору, викликаючи гіподинамію, відбиваються на фізичному здоров'ї особистості. За рівень адекватності було прийнято найнижчі із можливих балів (1-2 бали для тотально сліпих та 1-3 бали для парціально сліпих). З'ясовано, що у 83,3% випадків зустрічаються неадекватно завищені оцінки.

Аналіз відповідей на запитання за методикою «Як я виглядаю – як я хочу виглядати», які стосувались фізичних якостей (фізична слабкість, швидкість та

(або) спритність, сила та швидкість, сила), показав, що переважна більшість зрячих дітей (90,2%) вважають себе швидкими та спритними, проте не дуже сильними. Відсутність відповідей не спостерігалася.

Серед тотально сліпих дітей 11,6% дітей вважають себе фізично слабкими, але 34,9% вважають себе швидкими та спритними, що значно відрізняє їх від парціально сліпих дітей, які в 35,3% випадків не змогли оцінити власні фізичні можливості, але в 41,2% випадків вважають себе швидкими та спритними. Значний відсоток відсутності відповідей у парціально сліпих дітей ми пояснюємо їх недостатнім досвідом, а завищену оцінку своєї швидкості та спритності розглядаємо як псевдокомпенсаторне утворення.

Порівняльний аналіз даних про співпадання реальних та ідеальних суджень сліпих та зрячих дітей щодо їх фізичних можливостей показав більше співпадання у тотально сліпих (74,4%) дітей, ніж у парціально сліпих (29,4%) та зрячих (34,4%), що ми пояснюємо більшим заглибленням у внутрішні соматичні відчуття у сліпих, як наслідок меншої соціальної активності і, навпаки, більшу відволікаємість у зрячих та парціально сліпих дітей від соматичних відчуттів.

З метою виявлення у досліджуваних наявності уявлень щодо вікової та статевої специфіки зовнішності людей (оскільки образ фізичного Я формується в досвіді дітей і базується на уявленнях про зовнішність оточуючих) була використана авторська методика «В гостях у казки». На прикладі героїв казки Ш. Перро «Попелюшка» діти повинні були описати зовнішній вигляд героїв казки. Для аналізу відповідей були використані такі види оцінок зовнішності (ОЗ): емоційні; естетичні (4 рівні); заміщуючі (морально-етичні, фізіологічні, матеріальні); відсутні. Для опису дітям пропонувались: образ літнього чоловіка (батько Попелюшки); образ дорослої жінки (мачуха); образ красивого юнака (принц); образ красивої молодої дівчини (Попелюшка); образи некрасивих дівчат (доньки мачухи).

Порівняльний аналіз, отриманих від сліпих та зрячих дітей відповідей, показав, що зрячим дітям властивий високий рівень естетичних оцінок (65,6%) зовнішності осіб усіх вікових категорій. Серед сліпих дітей високий рівень естетичних суджень показали 15%, навіть при наявності залишкового зору, переважно спостерігаються низький (33,3%), середній (13,3%) та відсутній (10%) рівні естетичних оцінок. Естетичні оцінки займають провідне місце у всіх категорій дітей. Проте у зрячих не спостерігались емоційні, заміщуючі та відсутні оцінки, а у тотально сліпих дітей спостерігалась велика кількість заміщуючих.

Результати констатувального дослідження особливостей формування образу фізичного Я представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Залежність сформованості образу фізичного Я сліпих учнів молодших класів від глибини порушення зору та віку (у %)

Компоненти образу фізичного Я	Вікові групи	Рівні сформованості							
		Високий		Середній		Низький		Нульовий	
		т. с.	п. с.	т. с.	п. с.	т. с.	п. с.	т. с.	п. с.
Ставлення	м. г.	-	-	22,7	81,6	63,7	18,4	13,6	-
	с. г.	-	-	44,7	87,8	55,3	12,2	-	-
Матеріальний	м. г.	-	-	55,6	65,4	44,4	34,6	-	-
	с. г.	6,6	8,0	68,5	72,5	24,9	19,5	-	-
Схема тіла	м. г.	22,7	70,0	31,8	17,8	22,7	6,3	22,8	5,9
	с. г.	28,4	74,2	37,0	20,2	34,6	5,6	-	-
Образ тіла	м. г.	-	17,6	4,7	23,5	69,8	52,9	25,6	5,9
	с. г.	7,9	18,4	15,8	22,8	63,1	58,8	3,2	-

с. г. – старша група, м. г. – молодша група;

т. с. – тотально сліпі, п. с. – парціально сліпі.

З таблиці видно, що глибокі порушення зору мають вплив на формування ставлення до власної зовнішності. Зокрема, при тотальній сліпоті спостерігається переважно низький рівень зацікавленості, а при парціальній сліпоті – середній рівень, які з віком дітей мають тенденцію до незначного підвищення, але помітне відставання цих показників від норми потребує психолого-педагогічної корекції.

У сформованості матеріального компоненту образу фізичного Я при сліпоті простежується залежність від глибини порушення зору та віку дітей. Так, у тотально сліпих дітей уявлення про матеріальний компонент знаходяться на середньому та низькому рівні, а при парціальній сліпоті ці показники дещо підвищуються, але також залишаються в більшості на середньому та низькому рівні. В старшій групі молодшого шкільного віку показники змінюються завдяки оволодіння дітьми знаннями про одяг за шкільною програмою та розширенню життєвого досвіду, проте ці зміни незначні.

Уявлення про схему тіла у сліпих дітей, хоча і відстають від норми, розвинуті дещо краще і в ряді випадків знаходяться на високому рівні, проте спостерігається внутрішньогрупова диференціація в залежності від глибини порушення зору. У парціально сліпих дітей уявлення про схему тіла переважно на високому рівні, а у тотально сліпих, хоча і зустрічаються випадки високого рівня розвитку, проте, більшість відповідає середньому та низькому рівням і зустрічається нульовий.

Матеріали про сформованість уявлень сліпих дітей про реальний образ тіла також показали їх низький рівень, який майже не змінюється з віком дітей.

Таким чином, образ фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку має якісні своєрідності, на відміну від зрячих дітей, і його формування вимагає спеціальної психолого-педагогічної корекції.

В третьому розділі – «Методика психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку» представлені теоретичні засади, методика та результати формувального експерименту з розвитку та корекції матеріального та тілесного компонентів образу фізичного Я.

При розробці методики психолого-педагогічної корекції були використані основні **принципи** корекційно-розвивальної роботи:

1. Врахування типологічних, вікових та індивідуальних особливостей психофізичного розвитку сліпих дітей.
2. Здійснення психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я в процесі засвоєння учнями знань, вмінь та навичок.
3. Використання системи спеціально організованих педагогічних впливів на сліпих дітей молодшого шкільного віку.
4. Орієнтування на збережені органи відчуття і потенційні пізнавальні можливості сліпих дітей, об'єктивні закономірності формування психіки на своєрідній інтелектуальній та звуженій сенсорній основі в здійсненні психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я.
5. Використання предметно-практичної діяльності сліпих учнів на базі їх активної та свідомої взаємодії з об'єктами зовнішнього середовища з метою досягнення оптимального компенсаторно-корекційного ефекту психолого-педагогічної корекції.
6. Забезпечення стимуляції навчально-пізнавальної діяльності сліпих учнів як дійового зовнішнього регулятора поведінки.

Метою формувального етапу дослідження була розробка та апробація комплексної методики психолого-педагогічної корекції елементів образу фізичного Я особистості дитини, що розвивається в умовах відсутності візуального сприймання.

Методика психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я включала два блоки: діагностичний та корекційно-розвивальний.

Діагностичний блок побудований на методиках, що використовувались в констатувальному дослідженні.

Корекційно-розвивальний блок містить корекційні заняття, що забезпечують формування матеріального та тілесного (схеми та образу тіла) компонентів образу фізичного Я та необхідних для цього функцій, а саме: розвиток збережених аналізаторів; психічних процесів; рухової та пізнавальної активності; емоційно-вольової сфери; орієнтування в малому та великому просторі; особистісний розвиток.

Корекційною метою формування матеріального компоненту образу фізичного Я стало коригування бідності уявлень щодо особливостей одягу та взуття людини, їх різноманіття, призначення, необхідності відповідати сезону, погоді, життєвій ситуації.

Основною метою розроблення та впровадження занять щодо формування схеми тіла була корекція викривлених уявлень у сліпих школярів про будову та функції організму людини, яка полягала у поглибленні та розширенні знань про частини тіла, їх назви, функціональне призначення, взаєморозміщення одна відносно одної та відносно оточуючих предметів.

Коригуючи уявлення сліпих дітей молодшого шкільного віку про образ тіла, ми зосередили основну увагу на формуванні адекватних уявлень про стан власного здоров'я та про фізичні можливості, їх взаємозв'язок з віком і статевою приналежністю; корекції прогалин у знаннях респондентів щодо особливостей зовнішнього вигляду власного обличчя та частин тіла; формуванні уявлень про дзеркальний та ідеальний образ тіла; образ зовнішності іншої особистості; розвиток невербальних засобів комунікації, як таких, що сприяють зовнішньому вираженню внутрішнього стану людини та відіграють важливу роль у процесі міжособистісного спілкування зі зрячими.

Методика психолого-педагогічної корекції розрахована на роботу зі сліпими школярами молодшої групи (діти, віком від 6 до 8 років). Так як в ході констатувального дослідження було з'ясовано, що уявлення елементи образу фізичного Я у сліпих школярів удосконалюються з віком, ми дійшли висновку, що розпочинати корекційну роботу слід якомога раніше, що створить позитивне підґрунтя для формування образу фізичного Я в подальшому. До складу методики включено 13 групових корекційних занять, тривалість кожного з яких становить 35 хв. (відповідно до Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують фізичного та (або) розумового розвитку). Заняття розраховані для проведення психологом у вільний від навчання час, з циклічністю – один раз на тиждень. Враховуючи, що гра займає важливе місце в структурі діяльності дитини молодшого шкільного віку, основною формою побудови корекційних занять є ігрова. Окрім того, в структуру занять включено велику кількість музичних, прозових та віршованих творів, що чинить позитивний корекційний вплив не лише на формування образу фізичного Я, а й здійснює корекцію пізнавальної діяльності. В процесі роботи з незрячими молодшими школярами важливе значення відводилося позитивному психолого-корекційному впливу казки, так до складу методики було включено одну із найулюбленіших дитячих казок – «Попелюшка», а також спеціально складені казки, що відображають у своєму сюжеті проблемні ситуації відповідно до мети заняття. В процесі формування образу фізичного Я у сліпих молодших школярів ми використали також образотворчу діяльність, а саме ліплення, як один із найбільш доступних і важливих видів творчості для дітей із відсутністю зорового сприймання.

Формувальне дослідження проводилось через 2 місяці після констатувального з тими ж групами дітей, що дозволило нам вважати їх контрольними і, не повторюючи діагностичне обстеження рівнів сформованості уявлень про образ фізичного Я, використати для порівняння (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Порівняльні результати зрячих і сліпих
учнів молодших класів після формувального експерименту по корекції
образу фізичного Я (у %)**

Компоненти образу фізичного Я	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень		Нульовий рівень	
	Зрячі	Сліпі	Зрячі	Сліпі	Зрячі	Сліпі	Зрячі	Сліпі
Матеріальний компонент	77,1	13,9	22,9	66,3	-	20,2	-	-
Схема тіла	75,5	57,3	9,8	29,9	9,8	12,8	4,9	-
Образ тіла	55,7	20,2	24,6	34,8	-	23,0	-	12,0
Середнє значення	69,4	30,5	19,1	43,7	3,3	18,7	1,6	4,0

З наведеної таблиці видно, що після формувального експерименту значно покращились показники **матеріального** компоненту: в молодшій групі тотально сліпих з'явився високий рівень сформованості уявлень і не залишилось показників нульового рівня. В старшій групі значно підвищились показники високого та середнього рівнів і не простежуються дані про наявність низького та нульового рівнів.

За показниками **схеми тіла** також відбулось покращення в кількості дітей з високим та середнім рівнями сформованості уявлень, не спостерігаються низький та нульовий рівні.

Такий змістовий компонент як **образ тіла** набув значного покращення у всіх учасників формувального експерименту у плані підвищення рівнів сформованості і удосконалення якісних характеристик його змісту.

Таким чином, запропонована методика психолого-педагогічної корекції заслуговує на її впровадження у практику роботи спеціальних навчально-виховних та реабілітаційних закладів для дітей з глибокими порушеннями зору.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми особливостей образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку як засобу формування самосвідомості особистості шляхом вивчення впливу глибини порушення зору та вікових особливостей дітей на якісні характеристики та рівень цього образу, доцільності запровадження методики психолого-педагогічної корекції.

1. Аналіз стану теоретичних розробок та даних емпіричних досліджень з проблеми формування образу фізичного Я показав його роль в структурі самосвідомості особистості та значення для соціальної адаптації, можливий вплив порушень зору на його формування. Доведена можливість і необхідність спрямування психічного розвитку дитини з глибоким порушенням зору на

самоактуалізацію вже в молодшому шкільному віці для попередження деформацій в формуванні особистості, її соціальної адаптації та інтеграції як суб'єкта міжособистісних стосунків в суспільстві.

2. В ході констатувального експерименту виділено компоненти образу фізичного Я: матеріальний та тілесний, чотири рівні сформованості яких характеризують залежність образу фізичного Я від порушення зору та віку дітей (високий, середній, низький та нульовий рівні). Було встановлено, що сліпі респонденти мають переважно уявлення середнього рівня складності, стосовно елементів матеріального компоненту образу фізичного Я (70,9%). Уявлення щодо схеми власного тіла у половини сліпих дітей мають високий рівень (50%), слід зазначити, що високий рівень складності притаманний переважно парціально сліпим дітям, з однаковою частотою в структурі схеми тіла прослідковуємо уявлення середнього та низького рівнів (близько 20%). В образі тіла у сліпих респондентів переважає низький рівень складності уявлень (майже 65%), при цьому п'ята частка дітей взагалі нічого не можуть сказати про особливості власної зовнішності, що свідчить про індиферентне ставлення, останнє поступово коригується в процесі соціального впливу на особистість дитини.

3. Визначено якісні особливості сформованості у сліпих молодших школярів тілесного компоненту образу фізичного Я:

- у середньому та низькому рівнях сформованості матеріального компоненту образу фізичного Я, який залежить від глибини порушення зору та віку сліпих дітей;

- у відставанні від зрячих дітей у сформованості уявлень про схему тіла та їх низькому рівні (зустрічаються випадки нульового рівня);

- у низькому рівні сформованості уявлень про образ власного тіла у сліпих дітей. Такі уявлення у більшості випадків відсутні (це стосується уявлень про дзеркальний образ тіла, власний зовнішній вигляд та ідеальний образ тіла). Спостерігається також низький рівень уявлень про образ власного тіла та власну зовнішність, висока частота співпадання суджень стосовно власної зовнішності з ідеальним образом тіла, що вказує на низьку критичність сліпих дітей молодшого шкільного віку до власного зовнішнього вигляду та обмеженість їх уявлень про реальну та ідеальну зовнішність;

- у переоцінці сліпими дітьми власних фізичних можливостей, недостатній усвідомленості впливу порушення зору, а саме дефекту зовнішнього вигляду очей, на образ фізичного Я, що свідчить про неадекватність самооцінки фізичного здоров'я, є наслідком псевдокомпенсаторних утворень і має тенденцію до зростання з віком.

4. Встановлено, що оцінка зовнішності осіб різного віку та статі у сліпих респондентів, так само як і у зрячих, формується переважно на основі естетичних оцінок, що мають якісно іншу основу формування (базуються на вербальному сприйманні), мають нижчу адекватність, частоту та нижчий рівень складності, ніж естетичні оцінки зовнішності зрячих.

5. Забезпечення гармонізації формування образу фізичного Я у сліпих молодших школярів можливе за умови впровадження комплексної методики психолого-педагогічної корекції, яка містить у своєму складі 13 корекційних занять, спрямованих на покращення формування матеріального компоненту образу фізичного Я, схеми тіла та образу тіла. Заняття побудовані відповідно до загальних та спеціальних принципів корекційно-розвивальної роботи, мають ігрову форму.

6. Результати формувального експерименту показали можливість підвищення рівня адекватності сприймання образу фізичного Я, наближення його до рівня зрячих дітей. Зокрема після формувального експерименту у сліпих дітей не прослідковується нульового рівня уявлень щодо матеріального компоненту та схеми тіла, а нульовий рівень уявлень стосовно образу тіла знизився з 20% до 12%. Знизилася кількість уявлень низького рівня складності щодо схеми власного тіла (з 20% до 12,8%) та образу тіла (з 65% до 23%). Частіше став простежуватися середній рівень орієнтування у схемі тіла (21,7% до формувального експерименту, 29,9% - після) та у образі тіла (до формувального експерименту – 10%, після – 34,8%). Підвищилася частота високого рівня уявлень щодо особливостей образу фізичного Я: у матеріальному компоненті на 4,8%, у схемі тіла – на 7,3%, у образі тіла – на 15,2%.

Проведене дослідження особливостей формування образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують дослідження даних особливостей на всіх вікових етапах, а також вивчення формування образу фізичного Я у осліплених дітей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Власенко С. Б. До проблеми вивчення усвідомлення фізичного Я-образу учнями школи сліпих / С. Б. Власенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць (Серія 19 «Корекційна педагогіка та психологія»). – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. - № 10. – С. 251-256.
2. Власенко С. Б. Методика дослідження особливостей формування фізичного Я-образу у сліпих дітей молодшого шкільного віку / С. Б. Власенко // Теорія і практика тифлопедагогіки : інформаційний бюлетень Всеукраїнської громадської організації «Асоціація тифлопедагогів України». – 2009. - № 3. – С. 14-22.
3. Власенко С. Б. Особливості фізичного Я-образу старшокласників шкіл сліпих / С. Б. Власенко // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. праць / [відп. ред. Є. П. Синьова]. – Київ : НПУ, 2007. – Вип. 7. – С. 108-118.
4. Власенко С. Б. Теоретичні аспекти дослідження фізичного Я-образу в структурі Я-концепції зороводепривованих осіб / С. Б. Власенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць (Серія 19 «Корекційна педагогіка та психологія») – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. - № 12. – С. 16-22.

5. Власенко С. Б. Формування у сліпих дітей адекватних уявлень про зовнішність особистості як про елемент тілесного компоненту образу фізичного «Я» / С. Б. Власенко // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. праць / [відп. ред. Є. П. Синьова]. – Київ : НПУ, 2010. – Вип. 2 (10). – С. 102-114.

АНОТАЦІЇ

Власенко С. Б. Особливості формування образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012.

Дисертація присвячена вивченню особливостей уявлень про матеріальний та тілесний компоненти образу фізичного Я у сліпих молодших школярів з метою удосконалення шляхів формування адекватних уявлень про себе, що сприятиме формуванню позитивної Я-концепції та полегшенню процесу соціалізації.

В роботі представлено та проаналізовано основні теоретичні підходи до вивчення проблем самосвідомості та Я-концепції у загальній та спеціальній психології. Розкрито місце образу фізичного Я в структурі Я-концепції особистості. Обґрунтовано важливість дослідження особливостей образу фізичного Я молодших сліпих школярів, розроблено методичний інструментарій дослідження компонентів образу фізичного Я у дітей молодшого шкільного віку з глибокими зоровими порушеннями. Проаналізовано особливості формування матеріального та тілесного компонентів образу фізичного Я у сліпих дітей. Розроблено та апробовано комплексну методику психолого-педагогічної корекції елементів образу фізичного Я особистості в умовах відсутності візуального сприймання.

Ключові слова: молодший шкільний вік, сліпі діти, глибокі порушення зору, образ фізичного Я, матеріальний компонент, тілесний компонент, комплексна методика психолого-педагогічної корекції.

Власенко С. Б. Особенности формирования образа физического Я у слепых детей младшего школьного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2012.

Диссертация посвящена изучению особенностей представлений о материальном и телесном компонентах образа физического Я у слепых младших школьников с целью усовершенствования путей формирования адекватных представлений о себе, что будет способствовать формированию позитивной Я-концепции и облегчению процесса социализации.

В работе представлены и проанализированы основные теоретические подходы к изучению проблем самосознания и Я-концепции в общей и

специальной психологии. Раскрыто место образа физического Я в структуре Я-концепции личности. На основе теоретического анализа в структуре образа физического Я выделены следующие составные: материальный и телесный компоненты. В состав телесного компонента включено схему тела и образ тела. К составляющим элементам образа тела относят: восприятие собственной внешности, зеркальный и идеальный образ тела, представление о собственном здоровье, о физических возможностях, соответствии внешности возрастным характеристикам личности.

В работе также представлены особенности развития личности в условиях зрительной депривации, особое значение отводится влиянию зрительного дефекта на внешность ребёнка. Установлена недостаточная разработанность проблемы формирования образа физического Я у слепых младших школьников, что обусловило актуальность, цель и задачи исследования.

В связи с отсутствием специальных психолого-диагностических методик, разработан методический инструментарий исследования структурных компонентов образа физического Я в условиях отсутствия зрительного восприятия.

В процессе психологической диагностики были выделены четыре основных уровня (высокий, средний, низкий и нулевой) отношения к собственной внешности и сформированности представлений о материальном и телесном компонентах образа физического Я. При определении уровней сложности были взяты во внимание количественные и качественные характеристики ответов на поставленные вопросы и успешность выполнения предложенных заданий. Констатирующее исследование показало, что хуже всего в условиях зрительной депривации формируются представления об образе тела, а именно: собственной внешности, зеркальном и идеальном образе собственного тела. Представления слепых детей зависят от наличия остаточного зрения и улучшаются с возрастом, что связано с позитивным социальным влиянием на личность ребёнка. В ходе исследования установлено, что гармонизация формирования образа физического Я у слепых младших школьников возможна в условиях систематического психолого-педагогического воздействия.

В диссертации представлена комплексная методика психолого-педагогической коррекции элементов образа физического Я личности в условиях отсутствия зрительного восприятия. В состав методики включены 13 коррекционных занятий, направленных на улучшение формирования материального компонента, схемы и образа тела у слепых детей. Занятия носят игровой характер и составлены в соответствии к общим и специальным принципам коррекционно-развивающей работы. Результаты формирующего эксперимента (отсутствие представлений нулевого уровня о схеме тела и значительное снижение – об образе собственного тела; снижение процентной доли представлений низкого уровня сложности о всех структурных компонентах образа физического Я; повышение количества представлений среднего и высокого уровней) показали возможность улучшения адекватности

восприятия образа физического Я у слепых младших школьников, что доказывает эффективность предложенной методики.

Ключевые слова: младший школьный возраст, слепые дети, глубокие нарушения зрения, образ физического Я, материальный компонент, телесный компонент, комплексная методика психолого-педагогической коррекции.

Vlasenko S. B. The peculiarities in development of the physical I-image of blind children of primary school age. - Manuscript.

Dissertation for the obtaining of scientific degree of candidate of psychological sciences of speciality 19.00.08 - the special psychology. - The National pedagogical university named after M. P. Dragomanov. - Kyiv, 2012.

Dissertation is devoted to the research of the peculiarities of concepts of material and corporal components of physical I-image of blind junior pupils with the view to improve the ways of developing adequate vision of him- or herself, which will promote the forming of positive I-concept and facilitation of socialisation process.

The basic theoretical approaches to the study of problems of self-consciousness and I-coception of general and special psychology are represented and analysed in the paper. The position of physical I-image in the structure of I-concept of the personality is revealed. The importance of the researches in the field of physical I-image of junior blind pupils is explained. The methodical tools for studying physical I-image components in the visually impaired primary school age child are developed. The peculiarities in development of material and corporal components of image of physical I-image of blind children are analysed. The complex methodology for psychological and pedagogical corrections of physical I-image components of visually impaired person is elaborated and tested.

Key words: primary school age, blind children, profound visual impairments, physical I-image, material component, corporal component, complex methodology of psychological and pedagogical correction.